

BUXORO XONI ABULFAYZXON DAVRI, INQIROZI VA FOJIASI.

Andijon davlat universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar fakulteti
Tarix ta'lim yo'nalishi
3-bosqich 301-guruh talabasi:
Sotvoldiyev Sayfiddin Abduvohid o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVIII asrning birinchi yarmida Buxoro xonligida yuz bergan siyosiy boshboshdoqliklar, yirik o'zbek urug'larining o'zaro nizolari hamda ashtarxoniylar davlat boshqaruvidagi inqirozli holatlar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Unda ashtarxoniylarning so'nggi hukmdorlaridan biri bo'lgan Abulfayzxon davridagi ichki parokandalik, mamlakatning harbiy-iqtisodiy zaiflashishi va Eron shohi Nodirshoh istilosiga zamin yaratgan omillar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, xon shaxsiyatining siyosiy o'jizligi va uning fojiali taqdiri Buxoro xonligida ashtarxoniylar sulolasi inqirozi hamda mang'itlar hokimiyatining shakllanish jarayoni bilan bog'liq holda yoritiladi.

Kalit so'zlar: Abulfayzxon, qo'g'irchoq hukmdor, cho'l ko'chmanchilari, rutba, „Qizil gul“ bayrami, ashtarxoniylar inqirozi.

Abulfayzxon 1695-yilda Buxoroda dunyoga kelgan. Otasi Subxonqulixon, onasi Sitorai Mohi Xossa. Tarixiy manbalarda uning taxtga kelishi borasida turlicha qarashlar mavjud: tarixchi A. Jumanazarov Abu Abdurahmon Abdullohning „Tarixi Buxoro va tarjumat ul-ulamo“ asariga tayanib, uni 10 yoshida taxtga o'tirganini keltirsa, boshqa rasmiy ma'lumotlarda u 1711-yilda akasi Ubaydullaxon II saroy fitnasi oqibatida Piri Mirza chorbog'ida o'ldirilgach, hokimiyat tepasiga kelgani qayd etiladi. Ubaydullaxon Bahouddin Naqshband majmuasidagi Dahmai Shohonda dafn etilgach, taxtni fitna ishtirokchisi bo'lgan Abulfayzxon egallaydi.

Yangi xon o'zini qo'llagan fitnachilarni saxovat bilan mukofotlab, yirik lavozimlarga tayinladi; Ubaydullaxon II ning yaqinlari va amaldorlarining mol-mulki talanib, o'zlari qatl etildi. Ashtarxoniylar sulolasining sakkizinchi vakili sifatida qariyb 36 yil Buxoroni boshqargan Abulfayzxon davrida mamlakatda chuqur siyosiy va iqtisodiy beboshdoqlik avj oldi. Tarixda „qo'g'irchoq hukmdor“ nomi bilan tanilgan xon davlat ishlariga e'tiborsiz bo'lib: „Registon (ya'ni saroy oldi) tinch bo'lsa bo'lgani“, degan gapni takrorlashdan nariga o'tmasdi.

Ichki inqiroz, tarqoqlik va qozoqlar istilosi

Xonlikning muntazam qo'shinga ega emasligi va uni saqlashga mablag' yetishmasligi harbiy tizimni butkul falaj qilgan. Viloyat hokimlari xonning qo'shin yuborish

haqidagi buyruqlariga itoat etmay qo'ygani ham buning isbotidir. Rossiya elchisi Florio Benevenining ta'kidlashicha, «Abulfayzxon faqat qalmiq va ruslardan iborat gvardiyasiga tayanib xotirjam yurardi».

Ushbu zaiflik oqibatida Buxoro xonligi parchalana boshladi. Qo'qon xonligi mustaqil bo'lib ajraldi (1709). Davlat boshqaruvi esa amalda mang'it qabilasidan chiqqan otaliq Muhammad Hakimbiy qo'liga o'tdi. Bu holat boshqa o'zbek qabilalarining keskin noroziligiga sabab bo'ldi. Bir guruh amirlar Xiva xoni Sherg'oziyxonni Buxoro taxtiga o'tqazmoqchi bo'lganida, Abulfayzxon fitnachilarni qatl ettirdi. Biroq xalq ahvoliga befarq qarab turolmagan boshqa bekliklar baribir bosh ko'tardi. Shahrisabz hokimi Ibrohimbiy Kenagas Miyonqol beklari bilan til biriktirib, Samarqandda mustaqil hokimiyat tuzishga kirishdi va kuyovi — xivalik shahzoda Rajab Sultonni Samarqand taxtiga o'tqazdi. Ibrohimbiyning o'zi esa „amir al-umaro“ (amirlar amiri) unvonini oldi.

Xonning maishatga berilgani va Muhammad Hakimbiyning o'zboshimchaligi norozilikni yanada kuchaytirdi. Rajab Sulton qo'shin tortib kelganda, o'zbek qabilalari Hakimbiyni qo'llamadi va xon qo'shinlari Karmana yaqinidagi jangda mag'lub bo'ldi. Buxoroni qamal qilish asnosida Ibrohimbiy qozoqlarga katta o'lja va'da qilib, ularni yordamga chaqirdi. Jung'orlar siquvidan qochib yurgan qozoqlar butun o'tovlari va chorvasi bilan Miyonqoldan Buxorogacha bo'lgan hududlarni egallab oldi. Muhammad Hakimbiy va Abulfayzxon yashirinishga majbur bo'ldi. Cho'l ko'chmanchilari Zarafshon havzasini yetti yil davomida talab, xarobazorga aylantirdi, mahalliy aholining ko'p qismi asir ketdi. Shunday og'ir vaziyatda Abulfayzxon Muhammad Hakimbiyni Buxorodan chetlatib, Qarshi hokimi etib tayinladi. Ammo uning o'rniga kelgan ochko'z amaldorlar bozorlarni markazlashtirib, talon-toroj qilishni kuchaytirdilar va xalq ahvolini battar og'irlashtirdilar.

Tashqi siyosat va diplomatik aloqalar.

Abulfayzxon inqirozdan chiqish ilinjida Usmoniylar davlati bilan uch marta elchi almashgan:

1719-yilda qo'rchiboshi Olloberdini;

1720-yilda Xo'ja Muhammad boshchiligidagi elchilarni Istanbulga jo'natadi. Ammo inqiroz yoqasidagi sulolaga hech bir tashqi kuch yordam qo'lini cho'za olmadi.

1721-yilda Abdusamiy Yasovulxon elchi qilib yuborilib, u orqali shialarga nisbatan adovati bildirilgan bo'lsa-da, Usmonli sultoni Ahmad III amaliy yordam ko'rsatmadi. Rossiya imperiyasi bilan munosabatlarda esa muvozanat saqlashga urinildi. 1716-yil fevralda Buxoro elchisi Xonquli to'pchiboshi va savdogar Asan bobo Astraxanga boradi. Ushbu missiya doirasida Abulfayzxon Pyotr I ga xayrixohlik sifatida 36 nafar rus asirini ozod qilib yuborgan. 1717-yilda Rossiyaning Xiva ekspeditsiyasi rahbari

Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy Sherg'oziyxon tomonidan makkorona o'ldirilgach, Xiva xoni uning kesilgan boshini Abulfayzxonga sovg'a sifatida yuboradi. Biroq Rossiya bilan munosabatlar buzilishini istamagan Buxoro xoni bu "sovg'ani" ortiga qaytaradi.

1721–1725-yillarda Buxoroda bo'lgan rus elchisi Florio Beneveni hududning ichki ahvoli, siyosiy kurashlari, xonlarning shaxsiyati va savdo aloqalari haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan kundalik asar yuritadi. Beneveni Buxoro bilan harbiy shartnoma tuzishning imkonsizligi haqida shunday xulosaga kelgan edi:

„...agar o'sha xon, uning butun saroyi va barcha o'zbeklar bunga to'liq moyil bo'lgan taqdirda ham, keyinchalik buni qaytarib bo'lmaydi. Bu odamlar tabiatan juda o'zgaruvchan va yolg'onchidir: birinchi soatda nima gapirishsa, keyingi soatda o'zlarini o'zlari inkor etadilar“.

Nodirshoh istilosi va madaniy merosning talanishi.

Buxoroning o'jizligi Eron shohi Nodirshohga qo'l keldi. U avvaliga o'g'li Rizoqulixon boshchiligidagi 12 mingtalik qo'shinni yubordi. Rizoqulixon artilleriya yordamida Buxoroning o'zidan to'rt barobar ko'p qo'shinini osongina tor-mor keltirib, Qarshini qamal qildi. Faqatgina Xiva xoni Elbarsxonning Xurosonga hujumi tufayli Rizoqulixon shoshilinch bitim tuzib, ortga qaytdi.

Biroq 1740-yil Nodirshohning o'zi katta qo'shin bilan kelganda, Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahimbiy uning huzuriga borib, taslim bo'ldi. Abulfayzxon ham urushsiz taslim bo'lishini bildirib, maktub va sovg'alar yo'lladi. Qorako'ldagi uchrashuvda Nodirshoh Abulfayzxonga toj kiygizib, unga „shoh“ rutbasini berdi va uni o'z noibiga — qo'g'irchoq hukmdorga aylantirdi. Siyosiy ittifoqni mustahkamlash uchun Abulfayzshoh ikki qizini Nodirshoh va uning jiyani Odilshohga nikohladi. Muhammad Rahimbiyga esa “xon” rutbasi berilib, Nodirshoh qo'shini uchun 10 ming askar to'plash buyurildi.

Nodirshohning buyrug'i bilan Samarqanddan Amir Temurning nefrit qabr toshi hamda Bibixonim masjidining yetti xil metallardan quyilgan darvozalari Mashhadga olib ketildi (keyinchalik ular qaytarilgan). Shuningdek, Amir Temurning qilichi, zirhlari hamda Boysung'ur Mirzo tomonidan ko'chirtirilgan ulkan Qur'on nusxasi ham Eron safarida olib ketilgan bo'lib, bugungi kunda ularning qismlari Tehrondagi „Sadobod“ va Mashhaddagi “Imom Rizo” muzeylarida saqlanmoqda.

Sulolaning tugatilishi va mang'itlar hukmronligi

Nodirshoh ketgach, qo'zg'olonlar to'xtamadi. Muhammad Hakimbiy vafotidan keyin, 1745-yilda xalq Bahouddin Naqshband ziyoratgohida an'anaviy „Qizil gul“ bayramini nishonlayotgan paytda, Xitoy-qipchoqlar yetakchisi Ibodulla xitoy Buxoroga bostirib kirib, shaharni taladi. Nodirshoh xonlikni himoya qilish uchun Muhammad

Rahimbiyni yubordi. Muhammad Rahimbiy isyonlarni shafqatsizlik bilan bostirib, amalda davlat boshqaruvini qo‘lga kiritdi hamda „amir ul-umaro“ unvonini oldi.

1747-yil 14-iyunda Nodirshoh suiqasd qurboni bo‘lgach, Buxoroda mutloq hokimga aylangan Muhammad Rahimbiy o o‘sha yili Abulfayzxonni Mir Arab madrasasi hujrasida o‘ldirtirdi. Taxtga dastlab xonning o‘g‘li Abdulmo‘minni (o‘z kuyovini), so‘ngra uning ukasi Abdullani va boshqa qo‘g‘irchoq xonlarni o‘tqazib, tez orada ularni ham mahv etdi. 1753-yilda hokimiyatni to‘liq egallab, Buxoroda mang‘itlar sulolasi hukmronligini rasman boshladi.

Ushbu fojiaiy davr keyinchalik adib Abdurauf Fitrat tomonidan yuksak mahorat bilan qalamga olinib, 1924-yilda „Abulfayzxon“ dramasi yaratilgan. Unda xonning xalq boshiga keltirgan musibatlari, elning ayovsiz talangani va ijtimoiy tengsizlikka qarshi ommaning bosh ko‘targani haqqoniy ochib berilgan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, XVIII asrning birinchi yarmi Buxoro xonligida ashtarxoniylar sulolasi inqirozining eng cho‘qqisi bo‘ldi. Abulfayzxon davrida davlat boshqaruvidagi unvon va mansablar – “rutbalarning” qadrsizlanishi hamda xonning yirik o‘zbek urug‘lari qo‘lida “qo‘g‘irchoq hukmdor”ga aylanishi markaziy hokimiyatni butunlay izdan chiqardi. Umuman olganda, Abulfayzxonning fojiali qismati ashtarxoniylar sulolasi inqirozini yakunlab, Movarounnahrda mang‘itlar hukmronligining boshlanishiga zamin yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat. Abulfayzxon. – Toshkent: Sharq, 2010.
2. Abu Abdurahmon Abdulloh. Tarixi Buxoro va tarjumat ul-ulamo. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. H. Sodiqov. Buxoro xonligida ashtarxoniylar sulolasining inqirozi. – Toshkent, 2018.
5. Ravshanbek Shamsuddinov, Shodi Karimov, Sohibjon Hoshimov. “Vatan tarixi” ikkinchi kitob (XVI – XX asr boshlari). – Toshkent, 2016-yil.
6. D. Rahmonqulova. “XVI—XX asr boshlarida O‘rta Osiyo va Usmoniylar davlatlari o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy munosabatlar tarixi”. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2002-yil.